

בין צבא ניקולאי לצבאות ה': לשאלת הזיהוי של שירי הקנטוניסטים ברפרטואר החסידי

חוה וניקוב (שמולביץ'־אייזנשטיין)

תקציר

המסורת החסידית שבעל פה מכנה את חלק משיריה הרב־לשוניים, המבוססים על השפות הסלאביות – "שירי הקנטוניסטים". לאור השיבושים הקיימים במסורת ודלילות הממצאים המחקריים, לרבות העדריות המתועדות, המאמר הנוכחי מציע לבחון את מכלול המאפיינים הלשוניים, התמטיים, הפואטיים והמוזיקליים של שירים חסידיים רב־לשוניים כדי לאתר ביניהם שירים שנוצרו בסביבה הקנטוניסטית. המחקר מאפשר לזהות את קורפוס שירי הקנטוניסטים ולסרטט "דיוקן" של שיר קנטוניסטי טיפוסי. כמו כן, במאמר מוצגים המניעים האידיאולוגיים והתשתית ההגותית שהביאו להתעניינות החסידים ביצירות הללו, למרות זרותם הלשונית של השירים ולמרות הריחוק החברתי־תרבותי מן הקנטוניסטים, וכן נידונים בו מושגים כגון "בירור השפה" ו"גאולת הניגון", והיחס לקנטוניסטים כמרטירים מצד האדמו"רים.

מילות מפתח: שירי קנטוניסטים, שירים חסידיים, הגות חסידית, בירור השפה, גאולת הניגון, שירים רב־לשוניים

חוה וניקוב (שמולביץ'־אייזנשטיין) – דוקטורנטית במחלקה לספרות עם ישראל,

אוניברסיטת בר־אילן; hebron69@gmail.com

מבוא: שירי הקנטוניסטים במסורת החסידית

השירים הרב-לשוניים בשילוב השפות הסלאביות הם מיעוט קטן אך בולט בקורפוס השירים החסידיים. במחקר¹ נמצא שהשירים הללו אינם יוצרים קבוצה הומוגנית, ושהם משתייכים לסוגות שונות ומקיפים מעגל נושאים מגוון. ניתן לקבוע בוודאות שהם הצטברו ברפרטואר החסידי ממקורות שונים: חלקם חוברו מלכתחילה בתוך הקהילות החסידיות, ואחרים גויסו מן השירה העממית של הסביבה הלא יהודית ועברו תהליך של שינוי משמעות. מקורם של אחדים מהם משויך לקנטוניסטים - נערים יהודים שגויסו בכפייה לשירות צבאי ברוסיה בשנים 1827-1856, ושהו במסגרת צבאית כשלושים שנה. מדובר בשירים בעלי תוכן דתי המבוססים על אחת השפות הסלאביות, לרבות רוסית.² המסורת על מוצאם הקנטוניסטי רווחת עד היום בקרב חסידי חב"ד. שירים דומים הופיעו גם ברפרטואר של קהילות חסידיות אחרות, אך שם המסורת על מקורם לא נשתמרה, ככל הידוע לנו. גם בקרב חסידי חב"ד המסורת הזאת אינה יציבה ולכן גם לא מהימנה; מקורות חב"ד כתובים אינם תואמים את המסורות שבעל פה, אינם מזכירים את הקשר בין השירים הללו לקנטוניסטים, ולעיתים אף מציעים גרסאות חלופיות למקורות השירים.³

גם השירים הבודדים מן הסוג הזה שהוזכרו במחקר וכוננו "שירי הקנטוניסטים", או "שירי חיילי ניקולאי", נמצאו ברפרטואר החסידי. כך סרגי צינברג, חוקר ספרות יהודית, הביא את השיר "Avram, Avram, bat'ka nash" ("אברהם, אברהם, אבינו") כדוגמה ייצוגית לשירי חיילים מתקופת הרקוטים (שכללה את "גזרת הקנטוניסטים"),⁴ ולפחות כמה מגרסאותיו ידועות כשירים חסידיים.⁵ הסופר והחוקר הישראלי יצחק גנוז הציג שני שירים רב-לשוניים

- 1 שמולביץ', 2017.
- 2 השפה הרוסית, בשונה משאר השפות הסלאביות, הייתה שפת המדינה ולא השפה המדוברת של המקומיים ב"תחום המושב". הימצאותה בשירי החסידים נראית תמוהה במיוחד גם משום שהייתה מזוהה עם המשכילים - אויב אידיאולוגי מר של החסידים.
- 3 ראו למשל את ההערות לשירים בשפות הסלאביות ב"ספר הניגונים" של חב"ד: זלמנוב, 1985-א-ב.
- 4 ראו את הערך "שירי עם" באנציקלופדיה יהודית בשפה הרוסית, בתת-הפרק על שירי יידיש - "שירי עם בז'רגון": Цинберг, 1912, с. 148-149.
- 5 מובא אצל חיים קוטיליאנסקי, ללא ציון קהילה חסידית מסוימת (קאטיליאנסקי, 1944, עמ' 93); ב"ספר הניגונים" של חסידי חב"ד (זלמנוב, 1985-ב, ניגון רסב); ובגרסת החסידים מעיר אודסה (גיסר, 2020א).

כדוגמה ל"שירי הקנטוניסטים",⁶ וגם הם חלק מן הרפרטואר החסידי.⁷ הם נמסרו לגנוז על ידי חמותו שושיה קליונר (לבית רוצ'ייסקי), שגדלה במשפחה חב"דית ברוסיה הלבנה.⁸ תופעת הימצאותם של שירי הקנטוניסטים ברפרטואר החסידי טרם נחקרה – לא מבחינת הגורמים שהביאו לקליטתם של השירים בסביבה חסידית, ולא מבחינת אפיון השירים. יתרה מזו, עד עכשיו לא אותר קורפוס השירים החסידיים שמקורם בשירה הקנטוניסטית. איתור הקורפוס הוא משימה לא פשוטה בעקבות שיבושי המסורת החסידית וחוסר עדויות מתועדות וממצאים מחקריים. לכן, מוצע לבחון את מכלול המאפיינים של השירים החסידיים המבוססים על השפות הסלאביות כדי לאתר בהם את הפרמטרים המיוחדים שבעזרתם נוכל לזהות את השירים מן המוצא הקנטוניסטי. כתבי החסידות וספרות הזיכרונות יסייעו להבין מה הניע את החסידים להתעניין בשירים ולקלוט אותם, למרות זרותם הלשונית והריחוק החברתי מנושאייהם.

התשתית הרעיונית להכללת שירי הקנטוניסטים ברפרטואר החסידי

כאמור, השירים החסידיים המיוחסים לקנטוניסטים היו מנוסחים בשפות סלאביות. אחת השאלות שיש לשאול בהקשר זה: מדוע חסידים גילו עניין בשירים המבוססים על שפה זרה? יש לציין כי בתורת החסידות שירה אינה נתפסת כאמצעי בידור, אלא ככלי חשוב להעלאת רוחנית של הנפש והכנתה לעבודת ה',⁹ ולכן הימצאותם של שירים בשפות זרות ברפרטואר החסידי אינה יכולה להיות מקרית. לתופעה הזאת יש הסברים אחדים.

אחד הרעיונות המרכזיים בחסידות הוא "בירור ניצוצות הקדושה".¹⁰ כך מסביר את הרעיון ר' נחמן מברסלב: "בשעת בריאה נפלו עולמות למטה (על ידי שבירת כלים כידוע) [...] ונתפזרו לכמה ניצוצות [...] ועל ידי השבירה נפלו ניצוצות בכל הדברים: במאכל ובמשתה

6 גנוז, 2007.

7 לדוגמה, השיר הראשון "Yerusholayim slavnny gorod" ("ירושלים עיר לתפארת"), בביצוע של חסיד חב"ד, מופיע ברשת (Epsilonusa, 2007); השיר השני שמוכא אצל גנוז מופיע בכמה מקורות, בעיקר כרפרן לשיר חסידי על שיכרות; ראו לדוגמה: קיפניס, 1918, עמ' 131; קיפניס, 1925, עמ' 146; זלמנוב, 1985, ניגון רס; № 14-16, Береговський, 1930.

8 גנוז, 2013.

9 Idelsohn, 1929, p. 432

10 Jacobs, 1987, p. 115

ובמלכוש ובכל התענוגים שבעולם".¹¹ התיקון המוטל על האדם הוא להעלות את הניצוצות שבכל דבר.¹² תפיסה זו משתקפת בהתייחסות למגוון פרמטרים המאפיינים תרבויות זרות, כולל השפה והניגון שלהן.

ידוע כי חסידים ראו משמעות מיסטית עמוקה בשימוש בשפות לא יהודיות בדיבור.¹³ השימוש בשפה זרה, גם בענייני קודש וגם בענייני חול, קיבל ביסוס רעיוני מוצק בהגות החסידית. ר' מנחם נחום מצ'רנוביל כתב למשל שהאיסוף וההעלאה של אותיות התורה שנשמעו בתוך השפות הזרות הם התכלית של גלות ופיזור עם ישראל בין העמים דוברי השפות הללו.¹⁴ לדבריו, התמהמהות במילוי משימה זו מעכבת את ביאת המשיח.¹⁵ גם ר' נחמן מברסלב קשר את הבירור והליקוט של ניצוצות הקדושה משפות העמים לימות המשיח, כאשר תתברר השפה: "ואז נתקיים: לקרא כלם בשם ד' - שידבקו כלם באמונת ישראל".¹⁶

על פי תורת חסידות חב"ד, כפי שנוסחה על ידי מייסד התנועה, ר' שניאור זלמן מלאדי, תהליך העלאת ניצוצות הקדושה מן השפות הזרות מתרחש, בין היתר, כאשר מפרשים את התורה בשפות הללו.¹⁷ גם בנו, ר' דוב-בער ("האדמו"ר האמצעי"), ציין כי "על ידי לימוד תורה בשפת המדינה מבררים את השפה".¹⁸ את דבריו אלו הביא ר' שמואל זלמנוב באוסף ניגוני חב"ד כהערה לשיר בשפה הרוסית "Ne boyus' ya" ("אינני מפחד") - רמז ואישור לקדושת הטקסט של השיר החסידי, שבו גם השפה הלא יהודית משרתת את המטרה הקדושה.

השירה בשפות של המקומיים מן הסביבה הלא יהודית הייתה מקובלת בקרב הצדיקים החסידים, כפי שהעיד ר' אהרון ראטה: "וכן רבינו הקדוש מקאזניץ זי"ע [זכותו יגן עלינו] היה רגיל לומר תמיד בלשון פוליש ורוסיש, וכן רבינו הקדוש מקאלוב ידוע שהיה רגיל לומר

11 ליקוטי מוהר"ן קמא, פרק עה. המושגים "ניצוצות הקדושה" ו"שבירת הכלים" נובעים מן הקבלה הלוריאנית ומופיעים בספר עץ חיים, חלק א, שער יח, פרק א.

12 ליקוטי מוהר"ן קמא, פרק צד.

13 Mayse, 2019, pp. 54-55

14 ר' מנחם נחום מצ'רנוביל, מאור עיניים (ורשה: מרגליות, 1889), עמ' 12.

15 שם.

16 ליקוטי מוהר"ן קמא, פרק סב, אותיות ג-ד.

17 ר' שניאור זלמן, תורה אור, חלק א (ברוקלין: קה"ת, 2001), עמ' 154.

18 זלמנוב, 1985, עמ' סה.

תמיד בלשון הגר ובלשון אשכנז, והיו הרבה צדיקים שזמרו לפניו יתברך בלשון פולני".¹⁹ הוא הסביר "כי בזה מנשאים דברי החול".²⁰

התפיסה של "בירור ניצוצות הקדושה" התבטאה גם בקונספט "גאולת הניגון", שהשפיע על יחס החסידים אל הפן המוזיקלי של שירי הקנטוניסטים. אברהם כהנא כתב על "גאולת הניגון" ב"ספר החסידות" כשתיאר את תורתו המיסטית של ר' ליב בן שרה, אחד מתלמידי הבעש"ט:

אמרו כי כל הניגונים שבעולם הקדושה הם באים מהיכל הנגינה, בעוד שהטומאה אינה יודעת שום שמחה שהיא מקור העצבות. אך ע"י חטאו של אדם הראשון נפלו ניצוצות לרשות הקליפה ועבודת הצדיק היא להעלות אותם הניצוצות הנורדים של הנגינה.²¹

גאולת הניגונים הגולים נעשית באמצעות קליטתם ועיבודם - הטרנספורמציה הרוחנית שמכוונת אותם אל המטרות הקדושות.²² כך, על פי אחד מסיפורי החסידים, הבעש"ט ביצע את "פדיון" הניגון כשקנה אותו מגוי רועה צאן, ולאחר שהבעש"ט שילם עליו שכח הרועה את הניגון, והבעש"ט הסביר: "ברוך ה', קיימתי מצוות פדיון שבויים [...] כעת הוצאתי אותו מידי החיצוניים והעליתיו לשרשו הקדוש".²³ ר' שמואל זלמנוב קישר בין גאולת הניגון לשימוש בשפות זרות בשירים חסידיים:

ויש אשר לפעמים לקחו החסידים מוטיבים שונים מניגוני הרועים המלאים געגועי נפש ועדן, כמו ממדינת וואלאכיי ואוקרינא [...] ואחרי שעבדום ושכללום, והעלו את "הניצוצות" הטובים שבהם - תקנום לנגוני חסידיים. זוהי סבת העובדה, שנמצאים הרבה מנגוני החסידים המושרים בשפת גויים תושבי הארץ ההיא.²⁴

הגורם הנוסף שבגללו שירי הקנטוניסטים היו עשויים להיקלט ברפרטואר החסידי היה נעוץ בהקשר הצבאי שלהם. המוטיב הצבאי מוזכר בסיפורים ובמשלים חסידיים בהתגלמויות

19 ר' אהרון ראטה, שומר אמונים, חלק ב, מאמר "צהלי ורני", פרק יא (ירושלים 1998), דף תב ע"ב.

20 שם, דף תב ע"ב-תג ע"א.

21 כהנא, 1922, עמ' 294.

22 Avenary, 1964, p. 61

23 קלפהולץ, 1969, עמ' רפא. סיפורים דומים על גאולת הניגון מספרים גם על הצדיק מקאליב ועל צדיקים חסידיים אחרים; ראו: מזור, 2002, עמ' מו-מז.

24 זלמנוב, 1985, עמ' יט.

שונות: החיילים המשרתים את המלך נמשלים לבני ישראל הדבקים במצוות המלך העליון;²⁵ המאבק בין כוחות הטוב לכוחות הרע נמשל לשדה הקרב, ואילו "אנשי התורה והעבודה" ו"אנשי החומר" המשתתפים במלחמה נמשלים לסוגי חיל שונים;²⁶ וגדולי החסידים נמשלו למצביאים.²⁷ אומנם ההקשר הצבאי לא השתקף בתוכן השירים המשויכים במסורת החסידית לקנטוניסטים, אך הוא בא לידי ביטוי במרכיבים אחרים שלהם, כפי שיוסבר בהמשך. לכן, לביטוי הרוסי "nashsa sluzhba" ("השירות שלנו"), המופיע בכמה שירים יהודיים רב-לשוניים,²⁸ יש פרשנות כפולה במסורת החסידית: גם "שירות צבאי" וגם "עבודת ה'".

ייתכן שהאישיות של מחברי השירים הללו תרמה רבות לעניין שגילו החסידים ביצירתם. מנהיגים חסידיים רבים ראו בקנטוניסטים מרטירים המוסרים את נפשם למען קידוש השם. ה"צמח צדק" השווה את גזרת הקנטוניסטים לגזרות אנטיוכוס והעריך מאוד את תפילותיהם התמימות ואת שאר דרכיהם לעבודת ה': "גזירת הקנטוניסטים [...] היא מעין מלחמת היוונים שהיתה מלחמה רוחנית, ואין לשער גודל יקרת וחשיבות תפילתם והתהלים שלהם למעלה יותר מן המתפללים בכוונת האריז"ל, כי כל עבודתם היא במסירות נפש ומצד אמונה פשוטה [...] ועיקר הכל הוא מסירות נפש".²⁹ מסופר כי ה"צמח צדק" נהג לקום מפני כבודו של החייל היהודי מהומל אלעזר משה, שנלקח לקנטוניסטים כשהיה בן 7-8 ולמרות הייסורים שעבר שמר על אמונתו. כך התבטא עליו ה"צמח צדק": "מי שנוגע בר' אלעזר משה נוגע בספר תורה".³⁰ יחס דומה לקנטוניסטים גילה גם בנו וממשיך דרכו של ה"צמח צדק", ר' שמואל.³¹

ידוע גם על אדמו"רים חסידיים אחרים שהביעו כבוד רב ל"עובדים בצבא" (כלשונם). מסופר למשל על שני קנטוניסטים שבאו אל ר' ישראל מרוז'ין לשפוך את ליבם ולהתוודות על העבירות שאולצו לעשות בזמן שירותם הצבאי. הם הכיאו תרומה כספית בתור "פדיון"

25 ר' נחמן מברסלב, סיפורי מעשיות (בני ברק: עמותת מלא וגדיש, 2015), עמ' קכג.

26 ר' משה חיים אפרים מסדילקוב, דגל מחנה אפרים (קורץ, אוקראינה 1810), עמ' נח.

27 ר' נפתלי מרופשיץ כינה בשם "מצביא" את ר' אברהם, מגדולי החסידים מאולינאב, והמשיל אותו לנפול בשדה הקרב בעת מותו; ראו: מיכלזאהן, 1964, עמ' 23-24.

28 "Ekh ty, zeml'ak" (הוי, אתה, בן ארצי"; זלמנוב, 1985, ניגון רל; "Otsa v domu pokinu, pokinu" ("את אבי בבית אעזוב, אעזוב"; קיפניס, 1925, עמ' 151); "Ekh, khorosha sluzhba nasha"; ("אח, כמה טוב שירותנו היהודי"; Galaster, 1997).

29 גליצנשטיין, 1993, עמ' 16.

30 שם, עמ' 97.

31 ליפשיץ, 1924, עמ' 206-207.

על חטאיהם, אולם ר' ישראל החזיר להם את כספם ואמר: "בעת ביאת גואל צדק משיחנו, במהרה בימינו אמן, תהיו אתם ההולכים בראש לפני כל הצדיקים".³² אדמו"רים אחדים לא הסתפקו בדברי שבח בלבד, אלא סייעו בפועל לקנטוניסטים המשוחררים להיקלט בקהילות חסידיות. כך ר' משה'ה מז'ליחוב עזר ליצחק שטיינבלאט להיקלט בקהילה, שכן היה "תפוס הרבה שנים אצל הקאנטוניסטן ובחזרתו משם לא רצו הוריו להכניסו בבית, מחמת שאכל שם טריפות וכו'", והרבי "שידך אותו עם בתו של מלמד דרדקי מעיר קאלושין, ונתיישבו בעיר סערצ'י".³³ ר' נתן דוד משידלובצא "אימץ" בביתו את החייל טוביה סילברמן (שקולניק), ששירת בתזמורת צבאית. טוביה נלקח לקנטוניסטים בגיל שמונה וכמעט שכח לחלוטין את מוצאו היהודי. הרבי התייחס אליו כאל בן משפחה, לימד אותו את התפילות היהודיות, שידך אותו עם אחייניתו והפך אותו לחלק ממשפחתו.³⁴

מכלול הפרמטרים לזיהוי שירי הקנטוניסטים: מתפיסה תיאורטית לאיתור קורפוס השירים

ככל הידוע לנו, השירים הרב-לשוניים בערבוב השפות הסלאביות, ובהם השירים המיוחסים לקנטוניסטים, נשתמרו במסורת חיה רק אצל חסידי חב"ד-לובביץ', והם גם שולבו ב"ספר הניגונים" - מעין אנציקלופדיה של ניגוני חב"ד.³⁵ בקהילות חסידיות אחרות שירים כאלה נשכחו כמעט לגמרי, ותיעודיהם המודפסים והמוקלטים מפוזרים במקורות שונים: מסחריים, אתנוגרפיים, מחקריים ופרטיים. אחדים מהם הוקלטו במיוחד למחקר זה, ועל שירים נוספים נמסר לי מידע חשוב מאנשים פרטיים נושאי המסורת.³⁶ באסופות של שירי הפולקלור היהודי, שפורסמו בשלושת העשורים הראשונים של המאה העשרים, אפשר למצוא לא מעט שירים רב-לשוניים בעלי תוכן דתי, אך ברובן אין מידע על אודות קהילות המוצא של מוסרי השירים.³⁷

32 אסף, 1997, עמ' 229, הערה 105.

33 ווייסבלום, 2002, עמ' מה-מו.

34 Domnitch, 2003, pp. 83-84

35 זלמנוב, 1985א-ב.

36 תודתי הרבה על כך לר' ישעיה גיסר, לר' בצלאל שיף ולכנר ראובן בן-חנן.

37 ראו באסופות של גינזבורג ומארק (Гинзбург и Марк, 1901), פרילוצקי (1911), כהן (1912), קיפניס (1918, 1925), קאופמן (Kaufmann, 1920), בסטומסקי (באסטאמסקי, 1923) וברגובסקי (Береговский, 1930).

רק שירים שידוע בוודאות שהם היו חלק מן הרפרטואר החסידי יובאו לכחינה להלן, ואילו גרסאותיהם שמקורן לא ברור יסייעו לצורכי השוואה בלבד.

מאפיינים לשוניים

השפה היא אחד הפרמטרים העיקריים שיכולים לסייע לאיתור הסביבה שבה נוצר שיר עממי. מידת השימוש בשפות היהודיות, ההתפלגות הלשונית בין השפות שמתערבבות בשירים, בחירת השפה הלא יהודית ואופייה, וטיב השפות שמרכיבות את השיר – כל אלה מאפשרים להסיק מסקנות על מקור השירים המיוחסים לקנטוניסטים, ולהתחקות אחר הטרנספורמציות במהלך קליטתם ברפרטואר החסידי.

בשל העובדה שנאסר על הקנטוניסטים להשתמש בשפה היהודית מגיל צעיר, יש לשער שהמרכיב היהודי בשפת השירים הטיפוסיים של הקנטוניסטים יהיה דליל.³⁸ אפשר אפילו לראות בכך את אחד הקריטריונים החשובים לאיתור השירים הללו.³⁹ יש לציין שרבים מן השירים החסידיים הרב-לשוניים תואמים קריטריון זה, והם מכילים רק מילים או ביטויים יהודיים בודדים (אם בכלל). הם מתבססים על השפות הסלאביות, ואילו המרכיב הלשוני היהודי שבהם אינו חורג בדרך כלל מן הלקסיקון הדתי, ומכיל מושגים קשים לתרגום כגון "מלאך הדומה" או "חשבון צדק". מכיוון שהשירים הרב-לשוניים התגלגלו לרפרטואר החסידי ממקורות שונים, אין אפשרות לזהות את המקור המדויק רק על סמך ההתפלגות הלשונית בין השפות בשיר. המאפיין הלשוני הייחודי שקשור לקנטוניסטים ישירות הוא השפה הלא יהודית שבבסיס השיר. חשוב להבהיר כי שירים חסידיים רבים בשפות הסלאביות היו קיימים בגרסאות לשוניות שונות, משום שיהודים שלטו במידה זו או אחרת בשפות המקומיים, וניכר שבעת ביצוע השיר, שמקורו היה מאזור אחר, לא הסתפקו רק בהעתק של הטקסט, אלא תרגמו

38 ההשערה הזאת סותרת לכאורה את העובדה שקיימים שירי עם בידיש על גיוס יהודים בכלל ועל קנטוניסטים בפרט; ראו לדוגמה: סקודיצקי, 1936, עמ' 239, 349; בערעגאָוסקי ופֿעפֿער, 1938, עמ' 93-99; № 43-50, Гинзбург и Марек, 1901, с. 42-52. השירים הללו מנוסחים פעמים רבות בגוף ראשון ומיוחסים לקנטוניסטים, אך נראה שרובם חוברו על ידי "הצופים מבחוץ" או על ידי המגויסים שהצליחו בצורה זו או אחרת להימלט מן השירות, כפי שמעיד למשל אליקום צונור (צונזער, 1905, עמ' 23-25). חלק קטן מן השירים, שבהם מוזכרות החוויות הצבאיות, יכלו לחבר חיילים שגויסו כבוגרים ושהמשיכו להשתמש בידיש במהלך שירותם הצבאי, או הקנטוניסטים עצמם, שגויסו בסמוך לתחילת שירותם בפועל ועדיין לא שכחו את שפת האם שלהם. יש לציין שהשירים הללו אינם נחשבים חלק משירי החסידים.

39 יבגניה חזדן, החוקרת מוזיקה יהודית, רואה בהתפלגות הלשונית הזאת את סימן ההיכר של השירים המיוחסים לקנטוניסטים; ראו: Хаздан, 2017, с. 446.

אותו באופן טבעי לניב הדיבור המקומי, הודות לקרבה בין השפות הסלאביות וניביהן.⁴⁰ אך השפה הרוסית, שעומדת בבסיס השירים או בחלקים מהם, חורגת ממכלול השפות בשירה החסידית, כיוון שלא הייתה שפת דיבור ב"תחום המושב" שבו התגוררו מרבית יהודי האימפריה הרוסית במאה ה-19. עבור תושבי ה"תחום" היא הייתה שפת המלוכה והצבא,⁴¹ ואילו בשביל הקנטוניסטים היא החליפה את שפת האם.

על המרכיב הרוסי הצביע צינברג כשאפיין את שירי החיילים מתקופת הרקרוטים. לדבריו, בקטגוריה הזאת "אופייניים במיוחד שירים אחדים אשר מכילים בליל של מילים בז'רגון, לשון הקודש ורוסית".⁴² התיאור הלשוני הזה, אם במכוון ואם לאו, שונה מן המאפיינים הלשוניים שצינברג ייחס לשירים רב-לשוניים מן הקטגוריה של שירי דת ולאום, שבהם לדבריו התחלפו השפות היהודיות עם פולנית, אוקראינית או בייזורוסית.⁴³ ניתן להניח אפוא כי שימוש ברוסית מצביע על סבירות גבוהה של קשר בין מחברי השיר הראשונים לשירות הצבאי.

המקור הקנטוניסטי של השירים משתקף לא רק בשפה הרוסית כשלעצמה, אלא גם באופייה. הסגנון הלשוני שהנערים היהודים קלטו בצבא היה חייב לבוא לידי ביטוי גם בשירים. ואכן, רוב השירים החסידיים שנשתמרו בשפה הרוסית מתאפיינים בסוג של לשון כפרית פשוטה, המכילה מילים ארכאיות, בדומה לשירי חיילים רוסים שנפוצו בתקופת הקנטוניסטים. ההשפעה הצבאית מורגשת היטב גם באוצר המילים של השירים: ביטויים כגון "Zdorovo, reb'ata!" ("יופי, חֶבְרָה!"),⁴⁴ "Sluzhba nasha, nasha druzhba"

40 אופיין ותפקידן של השפות הסלאביות בהווי היהודי נבחנו במאמרו של ולוול טשרנין, הדן באלמנטים סלאביים בספרות היידיש; ראו: Чернин, 2001

41 השימוש בשפה הרוסית בהקשר צבאי בא לידי ביטוי, בין היתר, בשירי עם ביידיש. כך למשל רפליקות של המגייסים/המפקדים הרוסים שנאמרות במהלך הגיוס או באימונים מצוטטות בלשונם: "Soldat khorosh ("יופי של חייל"; Гинзбург и Марек, 1901, с. 46, № 45; "Na utshenye vykhodi!" ("לאימונים - צא!"); "Prin'at!" ("התקבל!"); באסטאמסקי, 1923, עמ' 47, מס' 3) וכדומה. גם בלשונם של החיילים היהודים שזורות לעיתים מילים רוסיות הקשורות להווי הצבאי, לדוגמה: "סאָלדאַטסקע קאַשע" ("דייסת חיילים" - מילים רוסיות בתחביר יידי) או "נאַ טשאַסאַך" ("בשמירה"); ראו: Гинзбург и Марек, 1901, с. 51, № 49

Цинберг, 1912, с. 148 42

שם, עמ' 145. 43

Гинзбург и Марек, 1901, с. 8, № 6 44

"(השירות שלנו, החברות שלנו)",⁴⁵ "Bravo" ("מרשים", "מהודר")⁴⁶ ודומיהם "מסגירים" את לשונם של החיילים. בולט עוד יותר היה השימוש של החסידים במינוח נוצרי, לדוגמה: בגרסאות אחדות לשיר "Ekh ty, zeml'ak" ("הוי, אתה בן ארצי") - פרפראזה ל"אחד מי יודע" - משתמשים במילה "ביבליה" כאשר מפרשים את הספרה "חמש", כתחליף למילה "חומש".⁴⁷ התופעה הזאת גם כן עשויה להצביע על קשר אפשרי לקנטוניסטים, מאחר שהיא נצפתה בזיכרונותיהם - למשל כינוי התפילות היהודיות (שחרית, מנחה וערבית) במונחים נוצריים מקבילים.⁴⁸

לאור הנאמר, אפשר להסיק שהשפה הרוסית בהחלט מבדילה בין שירי הקנטוניסטים לשירים אחרים ברפרטואר החסידי. עם זאת, השימוש בשפה סלאבית אחרת אינו שולל בהכרח את המוצא הקנטוניסטי של שיר זה או אחר. בדיוק כפי שאר השירים בעלי המרכיבים הלשוניים הסלאביים החליפו שפה או ניב עם החלפת לוקוס הימצאותם, כך גם שירי הקנטוניסטים יכלו להחליף את לשונם כאשר הועברו לנושאים החדשים (החסידיים) בהתאם לסביבה הלשונית החדשה והטבעית להם.

החלפת הרובד החברתי-קהילתי של השירים עשויה להסביר גם היבטים חשובים הקשורים לטיב השפות שמרכיבות את השירים. חלק מן המילים הרוסיות משובשות בשירים, ולא תמיד אפשר לדעת אם הן השתבשו בפי מחבריהם הקנטוניסטים או בפי נושאייהם החסידים, ואף ייתכן שבאותה תקופה הן היו נורמטיביות בדיאלקט הרוסי המקומי.⁴⁹ העברת השירים לחברה חסידיית עשויה להסביר את התופעה שציין הפולקלוריסט היהודי משה ברגובסקי,

45 זלמנוב, 1985, ניגון רל. גרסה אחרת: "Nasha yevreyskaya sluzhba" ("השירות היהודי שלנו"; קיפניס, 1925, עמ' 151).

46 קאטיליאנסקי, 1944, עמ' 82; Halberstam, 1963. בלקסיקון הצבאי המילה "בראבו" מתפרשת בעיקר לא כקריאת עידוד, אלא כתואר פועל שפירושו "באופן אמיץ, מרשים, מהודר", ובדרך כלל הוא מאפיין את החיילים, הפרשים וכדומה.

47 ראו ביצוע בהתוועדות חסידי חב"ד משנת 1972: Lubavitsi Rebbe, 2012. הגרסה "P'at' tomov" Biblii ("חמישה כרכי ביבליה") מתחלפת ב-"P'at' nashikh knizhetshek" ("חמישה ספרים שלנו") באותו ביצוע ממש.

48 ראו דוגמאות אצל חיים מרימזון, בוגר המוסד לקנטוניסטים: Меримзон, 1913, c. 89-90.

49 המילה "ustavat" למשל, שמשמעותה "להתעייף" ברוסית מודרנית נורמטיבית, מופיעה בשיר יהודי במשמעות "לקום", "להשכים" (קאטיליאנסקי, 1944, עמ' 86), ונשמעת כמילה רוסית משובשת - "vstavat" - אך למעשה זו צורה דיאלקטית של המילה "vstavat", הנמצאת גם בשירי פולקלור רוסיים (למשל כאן: Пухова, 2006).

המתאפיינת בתקניות המילים היהודיות לעומת עיוותים במילים הלא יהודיות.⁵⁰ ייתכן שבגרסאות הראשוניות שהיו שייכות לקנטוניסטים המצב הלשוני היה הפוך. אכן, בזיכרונות הקנטוניסטים נצפים לעיתים שיבושים במילים היהודיות, אך ניכר כי השירים שנרשמו מדוברי יידיש הושפעו מן המבצעים בכל מה שקשור לטיב השפה.

בעקבות ניתוח הקריטריונים הלשוניים אפשר לצייר מעין "דיוקן לשוני" של שיר חסידי ממקור קנטוניסטי: מדובר בשיר שקיים בשפה הרוסית לפחות באחת מגרסאותיו, ללא מרכיבים לשוניים יהודיים או בתוספת מילים או ביטויים יהודיים בודדים; השפה הרוסית תהיה אופיינית לשפת שירי הפולקלור הרוסי הכפרי מאמצע המאה ה-19; לעיתים קרובות יופיעו בה שיבושים ועיוותים, אך המילים היהודיות תובאנה בצורה תקינה; ואוצר המילים יכול את הביטויים השגורים אצל החיילים, ולעיתים נדירות גם מונחים נוצריים.

עם זאת, יש לזכור כי לא תמיד המאפיינים הלשוניים יתאימו במלואם לדיוקן האידיאלי הזה, משום שהגרסה הלשונית המקורית של השיר לא נשתמרה או שסגנונו הלשוני אינו מובהק. אי לכך, השפה מצד עצמה אינה יכולה לשמש מדד המאפשר לגלות את מקור השיר באופן חד-משמעי, אך בכל זאת האפיון הלשוני מסייע לצמצם במידה ניכרת את היקף החיפוש. המשך המחקר יוכל להתבסס על קבוצת שירי החסידים שתואמים את הגדרות השפה שנקבעו לעיל, בתוספת השירים שהוגדרו כ"שירי הקנטוניסטים" על ידי בעלי מסורת חסידית וחקרים,⁵¹ גם אם הם תואמים רק חלק מן הקריטריונים הלשוניים הנ"ל. ניתוח הפרמטרים הנוספים של השירים יכול את השוואתם עם הפרמטרים המקבילים של שירים רב-לשוניים אחרים, ויאפשר לאפיין אותם ולבדוק את השתייכותם לקנטוניסטים.

מאפיינים תמטיים

תוכני השירים של הקבוצה הנבחנת אינם מגוונים במיוחד - כולם שייכים לתחום הדת ומתאפיינים במגמה אפולוגטית. השירים משבחים את האמונה היהודית ומצהירים נאמנות בלתי מסויגת לבורא עולם. אחדים מהם מתייחסים לדמויות מהמקרא: מציירים אותן ואת אופיין, ופונים למשל לאבות האומה ולאמהות בבקשה שיתחננו לפני הבורא על קץ הגלות ועל עלייה לארץ הקודש. חלק מהשירים מוקדשים למסורת היהודית: הם מפרטים את סדר הבוקר, מספרים על עלייה לרגל וחורבן הבית, או על חגי ישראל ומנהגיהם. הנושאים האלה בהחלט תואמים את רוח החסידות, אך הרבה פחות אופייניים לשאר שירי החסידים הרב-לשוניים, אשר בדרך כלל

50 ראו במאמרו המוקדש לשירים יהודיים רב-לשוניים: Береговский, 1930

51 כפרט כאן: גנוז, 2007; Цинберг, 1912

מתמקדים בנפש האדם ובקשר שלו עם בוראו, או בענייני הקהילה החסידית.⁵² אי לכך, אפשר להצביע על תמטיקה ייחודית המאפיינת בעיקר את קבוצת השירים הנבחנת. בשירים המיוחסים לקנטוניסטים בולט היעדר התכנים שעוסקים בהווי הצבאי. תופעה זו מעוררת תמיהה: הרי התמות הצבאיות עשויות להיות טבעיות בפי החיילים. ברגובסקי הדגיש את היעדר השירים הצבאיים בקורפוס שירי העם הרב-לשוניים, ואף ראה בכך הוכחה לטענתו השוללת את השתתפות "חיילי ניקולאי" ביצירת שירים המבוססים על שפות סלאביות.⁵³ עם זאת, נראה שקיים הסבר אחר להיעדר שירי צבא ממקור קנטוניסטי בפולקלור היהודי, הן ברפרטואר החסידי הן מחוצה לו.

סביר להניח שקנטוניסטים יהודים לא המציאו שירים משלהם בנושאי היום-יום, אלא אימצו שירים רוסיים ששרו בני כיתתם הלא יהודים. אחד התיאורים הנדירים של שירי הקנטוניסטים הרוסיים ושל נסיבות ביצועיהם נמצא בזיכרונותיו של מיכאיל קרטצ'מר, הקנטוניסט הפולני. הוא מתעד כיצד הנערים היו שרים במקהלה גדולה שמנתה כחמישים איש בזמן הכנת צרורות ענפים למלקות. אלה היו שירי יללה סוחטי דמעות המבכים את מר גורלם, כגון שיר עם רוסי פופולרי על הילד שאימו מסרה אותו לצבא, וכן שירים על חייהם, שלדבריו "לא היו נוחים לרפוס" (ביטוי מכובס לטקסטים המכילים ניבולי פה). קרטצ'מר מסר את תוכנו של אחד השירים: "תחילה המפקדים 'חטפו על הראש', ואחר כך סופר כיצד [הנער] שקיבל עונש והולך למות ממלקות, נפרד וסולח לאימו ולכל חבריו שנהגו להעליב אותו".⁵⁴ הקנטוניסטים היהודים ללא ספק השתתפו בשירה עם כולם, והרפרטואר הצבאי שלהם לא היה שונה משל שאר הנערים. גם הקנטוניסט היהודי אברם פנטופל ציין שבזמן השירות הצבאי היה רפרטואר שירים משותף לחיילים רוסיים ויהודים.⁵⁵ אולם השירים ברוסית, חסרי התוכן היהודי, שנלמדו על ידי הקנטוניסטים בצבא, לא יכלו להיקלט בקהילות יהודיות בכלל ובחסידיות בפרט.

ככל הנראה הרפרטואר השירי של קנטוניסטים יהודים במהלך השירות הצבאי מתחלק לשניים, בהתאם למצבם החברתי המורכב: השירים הכלליים ענו על הצורך בהסתגלות והושרו במהלך האינטראקציה עם הסביבה החיצונית הלא יהודית, ואילו השירים בעלי התוכן הדתי סייעו להם להיברל מבני כיתתם הנוצרים ונועדו לחזק את לכידותם ולשמור על זהותם

52 שמולביץ', 2017, עמ' 63-75.

53 Береговский, 1930, с. 38

54 Кретчмер, 1888, с. 647

55 Пантофель, 1975, с. 42

היהודית. דווקא בשל ההקשר הדתי יכלו השירים הללו למצוא אוזן קשבת בסביבה חסידית ולהיטמע בין השירים החסידיים האותנטיים.

ובכן, ניתן לטעון ששירי הקבוצה הנבחנת נבדלים במאפייני התוכן שלהם מרוב השירים החסידיים הרב-לשוניים בשל מוצאם הקנטוניסטי. השבחים לאמונה היהודית, המידע הבסיסי על אודות דמויות מקראיות ומנהגים יהודיים - כל התכנים האלה היו אקטואליים ביותר עבור הקנטוניסטים, שהיו מנותקים מעמם באופן שרירותי ונאלצו להילחם על דתם ואמונתם המאוימת מצד הנצרות.

מאפיינים פואטיים

הצורות הפואטיות של קורפוס השירים הנבחנים משתנות לא רק משיר לשיר אלא גם מגרסה לגרסה, אך כולן מתאפיינות בפשטות, בשימוש בצורות מצטברות ובחזרות מרובות. החזרות עונות היטב על הצורך בשינון לשם זכירת התוכן, ולכן מתאימות מאוד לקנטוניסטים.

כך צורת שרשרת מצטברת מאפיינת את הפרפראזה "Ekh ty, zeml'ak" ("הוי, אתה בן ארצי"), המבוססת על השיר של סדר פסח "אחד מי יודע" בתרגום רוסי.⁵⁶ מלבד הפזמון החוזר, המופיע בגרסת חב"ד, צורת הפרפראזה זהה לצורת המקור: פתיח תבניתי, הוספת טור חדש וחזרה על הטורים הקודמים בסדר הפוך. צורה מצטברת מסוג אחר מתבססת על חזרות שרשרת, כמו בשיר על סדר הבוקר, שבו מפורטות פעולות הבוקר והתפילות. כל בית מכיל שתי פעולות, וכל בית חדש חוזר תחילה על הפעולה האחרונה מהבית הקודם ומוסיף את הפעולה הבאה בתור, למשל: Rano utrom my vstavayem, Moyde ani govor'ayem, \ Moyde ani govor'ayem, "אומרים, נעגל וואסער⁵⁷ שופכים", וכן הלאה.⁵⁸ אותה צורה פואטית יש בכמה גרסאות של Slavnny gorod, krasnyy gorod, l'udi govorili. \ Slavnny dom, " ("עיר מפוארת, עיר יפה, אנשים דיברו. / בית מפואר, בית יפה אנו שם בנינו. // בית מפואר, בית יפה אנו שם בנינו, / הרבה כסף, הרבה מטבעות אנו לשם הבאנו").⁵⁹ ניכר שחזרה על טור חדש בכל בית נוסף מסייעת לזכור את המלל טוב יותר.

56 זלמנוב, 1985ב, ניגון רל.

57 נעגל וואסער - מילולית: "מי ציפורניים" (יידיש), והכוונה לנטילת הידיים בבוקר.

58 גיטר, 2020. בכמה גרסאות של השיר כל פעולה חדשה חוזרת גם בפזמון.

59 Береговський, 1930, № 12 (מקור הגרסה אינו ידוע).

לכמה שירים יש מבנה פואטי תבנית, המתאפיין במסגרת מילולית קבועה החוזרת מבית לבית, ורק מרכיבים מסוימים בה משתנים. לדוגמה, בשיר "Avrohomon'u, batshka nash" ("אברהמ'וניו, אבינו") חוזר אותו נוסח בכל בית בשינוי שמות האבות שאליהם מופנית התחינה: אברהם, יצחק ויעקב. רק בבית האחרון, המופנה לעשיו, נוסח התבנית משתנה בשל השינוי ההכרחי בתוכן.⁶⁰ גם בשיר על החגים, "Kogda u yevreyev" ("כאשר ליהודים"), כל בית הוא תבנית קבועה - השינויים חלים רק על שמות החגים ועל מנהגיהם: "Kogda u yevreyev [Peysakh] nastupayet, \ Vse yevrei [matses napekayut]" ("כאשר ליהודים [פסח] מגיע / כל היהודים [אופים מצות]" וכדומה).⁶¹

יש גם צורות פואטיות פחות אופייניות. השיר "Avrom sivyy" ("אברום בעל שיבה") למשל הוא רצף של בתים עצמאיים שבכל אחד מהם מוצגת דמות מקראית אחרת,⁶² והתבניות של הבתים מתגלמת בתוכן ולא במלל. השיר "Ne boyus' ya nikogo" ("איני פוחד מאף אחד") מכיל רק בית אחד ורפרן, שגם הוא מתבסס על המלל של הבית.⁶³ בכיצועים חסידיים הרפרן חוזר על עצמו פעמים רבות, כפי שנהוג בניגונים חסידיים רבים, והוא אף מושר בדרך כלל כשיר עצמאי.

בקורפוס השירים הנ"ל אופייני למצוא רפרן המתבסס על אמירות מלשונם של חיילים שאינן קשורות בהכרח לתוכן השיר, לדוגמה: בגרסת חב"ד לשיר "Ekh ty, zeml'ak" ("הוי, אתה בן ארצי") מצורף הפזמון "Sluzhba nasha, nasha druzhba, \ nasha" ("השירות שלנו, החברות שלנו, / שלנו היהודית");⁶⁴ רפרן השיר על סדר הבוקר בגרסאות אחדות מבוסס על המילה "Bravo";⁶⁵ והמשפט "Slavnaya vera yevreyskaya!" ("תהולל האמונה היהודית!") משמש רפרן לשיר על החגים.⁶⁶ השימוש במילים ובביטויים כאלה כחלק עצמאי של המבנה הפואטי מגביר את משמעותם ומחדד את ההקשר הצבאי של השיר.

60 כ"ספר הניגונים" השיר נקרא "אברהם-ניו אבינו" (זלמנוב, 1985, ניגון רסב). ידועות גרסאות שונות לשיר זה (ראו להלן הערה 106), והצורה התבניתית נשמרת בכל גרסה שאורכה יותר מבית אחד.

61 שיף, 2000, עמ' 18.

62 גיטר, 2020.

63 זלמנוב, 1985, ניגון שכ.

64 שם, עמ' 21.

65 באחת הגרסאות שמביא קוטיליאנסקי (קאטיליאנסקי, 1944, עמ' 82) ובגרסה של חסידי באבוב (Halberstam, 1963).

66 שיף, 2000, עמ' 18.

חלק מן הצורות הפואטיות של השירים הנבחנים הושפעו משירי חיילים רוסים. מבנה השיר "Yevreyskaya vera" ("האמונה היהודית")⁶⁷ למשל, שהוא אחת הגרסאות לשיר על סדר הבוקר היהודי, הועתק משיר החיילים "Zima l'utaya prokhodit" ("חורף אכזרי עובר")⁶⁸. גם הרעיון של תיאור פעולות רציפות נלקח ללא ספק מגרסאות מסוימות של השיר הרוסי, המתארות את סדר הבוקר של החיילים.⁶⁹

אחד המאפיינים המיוחדים של שירי הקבוצה הנבחנת הוא שיעורן הגבוה של הקונטמינציות - צירופי כלאיים בין חלקי שירים שונים היוצרים שיר חדש. תופעת הקונטמינציה נפוצה יותר בין השירים שבתוך הקבוצה,⁷⁰ ועובדה זו מעידה על השתייכותם של השירים הללו לחוג משתמשים משותף. אפשר לראות בכך אישור נוסף להשערה שלשירי הקבוצה הנבחנת היה מקור משותף בסביבה נבדלת, וכזו הייתה סביבת הקנטוניסטים. עם זאת, קיימות גם קונטמינציות עם שירים חסידיים אותנטיים, לדוגמה: השיר "Ne boyus" ("ya nikogo" ("איני פוחד מאף אחד") משתלב באופן אורגני עם הפיוט העממי "אמר ה' ליעקב"⁷¹ ועם השיר החסידי "Akh ty, malets Marko" ("הוי, אתה, מארקו הנער").⁷² באחת הגרסאות של התחינה לאבות "Avrohomon'u, batshka nash" ("אברהמ'וניו, אבינו") משולב טור מהשיר החסידי "Tshas dodomu, tshas" ("זמן הביתה, זמן");⁷³ ברגובסקי הביא גרסה המשלבת בין החלק השני של שיר התחינה לבין השיר החסידי "Khotsh my khudzhi" ("אף שאנו רזים").⁷⁴ הקונטמינציות האלה מצביעות על השתרשות עמוקה של השירים המיוחסים לקנטוניסטים ברפרטואר החסידי.

תכונה פואטית נוספת המאפיינת את כל השירים מן הקבוצה הנבחנת היא היעדר אמצעים אלגוריים להעברת המסר. התכונה הזאת בולטת על רקע שירים חסידיים רב-לשוניים שברובם

67 קאטיליאנסקי, 1944, עמ' 86.

68 Medoff, 1922

69 גרסאות לדוגמה: Лопатин, 1908, с. 127; Тенишев, 1908, с. 47, № 67; Вессель и Альбрехт, 1886, с. 252, № 103; Прокунин, 1956, с. 40-39; Пухова, 2006, с. 103; Ох, да ты зимушка-зима, б.г. :ראו; a-pesni

70 דוגמאות לקריאה ולהאזנה: פרילוצקי, 1911, עמ' 51, מס' 39-40; באסטאמסקי, 1923, עמ' 96, מס' 11; קאטיליאנסקי, 1944, עמ' 105; גנוז, 2007, עמ' 71; גיטר, 2020; Epsilonusa, 2007

71 קיפניס, 1925, עמ' 158.

72 אנ-סקי, 1925, עמ' 183; Ан-ский, 1909, с. 64

73 קיפניס, 1925, עמ' 133. השיר החסידי "זמן הביתה" מיוחס לר' מאיר מפרמישלאן וידוע בשם "וידוי"; ראו: שם, עמ' 145.

74 Береговский, 1930, № 6. המילה הביילורוסית "khudzhi" מתפרשת גם כ"גרועים".

טמונים משלים ודימויים אלגוריים. חסידים נהגו לשאול שירים מן הסביבה הלא יהודית ולהתאימם לרעיונותיהם, כך שמשמעות החולין המקורית שלהם הייתה הופכת למשמעות יהודית-דתית שבאה לידי ביטוי באמצעות משל.⁷⁵ גם בשירים הרב-לשוניים המקוריים שחיברו חסידים כמעט תמיד יש אלגוריות כאלה ואחרות, ולמעשה רק לחלק מועט משירי הרפרטואר החסידי יש מסר ישיר: בדרך כלל מדובר בשירים המספרים על הווי חסידי (הקשור לרוב לנסיעה לרבי) או קטעי תרגום של טקסטים קנוניים העומדים בבסיס השירים הפרה-ליטורגיים. לעומת זאת, בשירים של הקבוצה הנידונה אין מסר סמוי, אלא הם מגישים את התוכן באמצעות "פשט" בלבד. לכן, קרוב לוודאי שמקורות השירים הללו אינם בחוגים חסידיים.

מאפיינים מוזיקליים

בין החיילים היהודים היו לא מעט מוזיקאים, כגון טוביה סילברמן או אברם פנטופל שהוזכרו לעיל. יש עדויות על שירותם של הקנטוניסטים בתזמורות צבאיות ועל השתתפותם בתזמורות אזרחיות לצורך קבלת תוספת פרנסה בהיותם חיילים.⁷⁶ "הצבא קיבל את הבלברים ואת המוזיקאים הטובים ביותר מקרב הקנטוניסטים היהודים", כתב פרופ' רוסי לְבֶדֶב בזיכרונותיו.⁷⁷ מקורות היסטוריים מספרים על כשרונות מוזיקליים בקרב הקנטוניסטים. לדוגמה, יוסף קלזנר הביא סיפור על תקרית בוילנה שאירעה בשנות הארבעים של המאה ה-19: בעקבות קונפליקט בין הקהילה המסורתית לקהילת המשכילים "טהרת הקודש", כל ילדי המקהלה של הקהילה החדשה "נלקחו [...] לעבודת-הצבא כ'חטופים'-קאנטוניסטים".⁷⁸ ידועים מקרים שבהם חיילי ניקולאי משוחררים השתתפו באופן פעיל בחיים המוזיקליים של עיירה יהודית.⁷⁹ המוזיקאים הצבאיים, וגם סתם חיילים בעלי כשרון מוזיקלי, היו עשויים למלא תפקיד משמעותי בהפצת השירים ממקור יהודי צבאי - שירים שנחשפו אליהם במהלך שירותם הצבאי - ובמסירתם לאוכלוסייה היהודית המרוכזת ב"תחום המושב".

שירי הקבוצה הנבחנת נשתמרו בגרסאות מלודיות שונות ומגוונות, ורבות מהן אומצו משירי עם רוסיים - ובפרט שירי חיילים - או סוגנו כמותם. אין ספק שקנטוניסטים כשרוניים

75 Koskoff, 2001, pp. 98-99; באותו עניין ראו: שמולביץ', 2017, עמ' 78-86.

76 Пантофель, 1975, с. 34, 38; Domnitch, 2003, pp. 81-82; Petrovsky-Shtern, 2009, p. 112

77 Лебедев, 1907, с. 628. הזיכרונות של לבדב על הקנטוניסטים מתייחסים לשנות הארבעים של המאה ה-19 בעיר ניו-ניי-נובגורוד.

78 קלזנר, 1939, עמ' 200-201.

79 סטוצ'בסקי, 1959, עמ' 77.

קלטו בקלות את המנגינות הרוסיות ויכלו להתאימן לשיריהם.⁸⁰ לדוגמה, מנגינת הפזמון של השיר "Ne boyus' ya nikogo" ("איני מפחד מאף אחד") בגרסת חסידי חב"ד⁸¹ שאולה מן השיר הרוסי "Vniz da po retshke" ("במורד הנהר")⁸² ומבוססת על אחד מקולותיו המשניים; אומנם השיר הרוסי אינו מוגדר "שיר צבא", אך הוא כן היה פופולרי מאוד בקרב חיילים.⁸³ מנגינתה של אחת הגרסאות לשיר על סדר הבוקר "Yevreyskaya vera" ("האמונה היהודית"), שפרסם חיים קוטיליאנסקי,⁸⁴ מבוססת על המנגינה של שיר החיילים הרוסי "Zima l'utaya prokhodit" ("חורף אכזרי עובר").⁸⁵ ידועות גרסאות מלודיות נוספות של השיר הזה בסגנון דומה, לדוגמה: בגרסה שקוטיליאנסקי הביא בשם "V nashey Rasei" ("ברוסיה שלנו")⁸⁶ הוא הגדיר את מנגינתה בפירוש כ"מלודיה משירי הלכת של החיילים".⁸⁷ הסגנון הרוסי הצבאי מאפיין שתי גרסאות נוספות: האחת – מנספח תווים המצורף למאמרו של ברגובסקי;⁸⁸ והשנייה – מהקלטת שדה משנת 1913 באחת ממסעות הפולקלור של אַנְ-סְקִי⁸⁹ (הקשר של שני המקורות לקהילות חסידיות לא צוין).

הסגנון הצבאי מתבטא בדרך כלל גם בביצוע השירים, ובייחוד בביצוע המוני. כפי שתועד בהקלטות אותנטיות של כמה שירים חסידיים מן הקבוצה הנבחנת, הביצועים מלווים בשריקה מיוחדת, האופיינית לחיילים רוסים. לדוגמה, בהקלטת השיר "Ekh ty, zeml'ak"

80 מרימזון למשל תיאר כיצד ביצע שיר "חד גדיא" במנגינת שיר עם רוסי ריקודי פופולרי שנקרא "קמרינסקיה" בביתם של "סובוטניקים" – בני קהילה רוסית שהתייחדה (Меримзон, 1913, c. 91).

81 זלמנוב, 1985, ניגון שכ.

82 Лопатин, 1885, c. 103

83 באסופת שירי עם רוסיים שאסף ניקולאי לופטין (Лопатин, שם) הובהר בהערה לפרק "שירי חיילים", שמלבד שירי קרב שחיברו חיילים במסעותיהם הושרו גם "כל אותם שירי העם שנוחים לשירה בהליכה" (שם, עמ' 117). באופן ספציפי בנוגע לשיר הנזכר "Vniz da po retshke" ("במורד הנהר"), המובא בפרק "שירי גברים", נכתב בהערה ששרים אותו גם חיילים (שם, עמ' 103). יתרה מכך, שיר זה מובא בספרו של הקנטוניסט המומר ולנטין ניקיטין, "רבי התלאות", המבוסס על זיכרונותיו, בתור אחד משירי הרפרטואר של מקהלת הקנטוניסטים (Никитин, 1872, c. 100-101). בשל אופיו של הספר אי אפשר להגדיר את העדות הזאת כרוקומנטרית, אך בכל זאת מהימנותה גבוהה.

84 קאטיליאנסקי, 1944, עמ' 86.

85 Medoff, 1922

86 קאטיליאנסקי, 1944, עמ' 82.

87 שם, עמ' 85. המלודיה כשלעצמה עושה רושם של שיר ריקוד רוסי טיפוסי, אך קוטיליאנסקי הדגיש את אופן הביצוע החגיגי, שככל הנראה יצר דמיון סגנוני למארש.

88 Береговский, 1930, № 35

89 Galaster, 1997

"הוי, אתה בן ארציי"), שנעשתה בהתוועדות חסידי חב"ד במרכזם בכרוקלין (1972), אפשר לראות בבירור שבתנועת ידו הורה הרבי לחסידיו לשרוק, והם אכן פוצחים בשריקות.⁹⁰ הפעולה הזאת מתווספת ברפךן האחרון, בשיא הדבקות, כאשר המילים "Sluzhba nasha, nasha druzhba, \ nasha yevreyskaya" ("השירות שלנו, החברות שלנו / שלנו היהודית") חוזרות על עצמן שוב ושוב בקצב מהיר ובהתלהבות עצומה. באותו אופן מתלווה בשריקה גם שיר אחר של חב"ד - "Ne boyus' ya nikogo" ("איני מפחד מאף אחד").⁹¹

השריקה המתועדת בביצוע השיר "Ekh ty, zeml'ak" ("הוי, אתה בן ארציי") בסרטון שהוזכר לעיל, תואמת בדיוק את סוג השריקה שתיאר קוטיליאנסקי בהקשר לשיר "Yevreyskaya vera" ("האמונה היהודית") כחיקוי חסידי של חיילים רוסים: עם שתי אצבעות מכל יד בתוך הפה.⁹² יש לציין כי שריקות דומות מופיעות בהקלטות של שירי חיילים רוסים, בין היתר בשירים שמנגינותיהם שימשו אבות טיפוס לשירים שהוזכרו לעיל.⁹³

עם זאת, ידועות גרסאות מלודיות של השירים הנבחנים שדווקא יש להם צביון אתני יהודי, וייתכן שהן החליפו את המנגינות המקוריות של הקנטוניסטים כשהועברו לרפרטואר החסידי. חלק מהן "גוירו" באמצעות המצאת מנגינות יהודיות חלופיות,⁹⁴ וחלקן האחר - בעזרת שינויים דקים במנגינות הקיימות, הגורמים לשינוי בגוון האתני. דוגמה מאלפת להחלפת צביון אתני על בסיס אותה מנגינה הם ההבדלים המודליים בין שתי גרסאות של קטע השיר "Ne boyus' ya nikogo" ("איני מפחד מאף אחד"): האחת

90 Lubavitsi Rebbe, 2012. אפשר לשמוע את השריקות החל מדקה 3:36. הזמר הראשי, ר' צבי הירש צ'צ'קס, מופיע שורק בסרטון מדקה 3:53 עד 3:55.

91 Moshiachr, 2012, החל מדקה 0:19.

92 קאטיליאנסקי, 1944, עמ' 89. קוטיליאנסקי לא פירט לאיזו חסידות שייך השיר, אך ברפרטואר חב"ד הוא לא תועד, כלומר לא רק חב"דניקים השתמשו בשריקה האופיינית הזאת.

93 לדוגמה, בשיר הרוסי "Vdol' da po retshke" ("לאורך הנהר"; וריאנט: 103, c. 1885, Лопатин), שהוקלט בביצוע מקהלת מירנוב בתחילת העשור השני של המאה העשרים (Миронов, б.г.), השריקות מופיעות לקראת סוף השיר (החל מדקה 1:54), בחלק המבוסס על חזרות מרובות של הרפךן בקצב מהיר, בדומה לשיר חסידי מקביל (ראו הערה 91). שיר החיילים הרוסי "Zima l'utaya prokhdit" ("חורף אכזרי עובר"), בביצועו של דוד מדוב משנת 1922, הוקלט "בליווי אקורדיון ושריקה" (Medoff, 1922). השריקות מופיעות רק ברפךן, בדיוק כמו בשיר ה"תאום" - "Yevreyskaya vera" ("האמונה היהודית"), בגרסה חסידית המתוארת אצל קוטיליאנסקי (לעיל הערה 92).

94 למשל גרסת השיר על סדר הבוקר שהוקלטה מר' ישעיה גיסר (2020).

היא גרסת חב"ד,⁹⁵ והשנייה – חלק מן הפיוט העממי "אמר ה' ליעקב".⁹⁶ מנגינותיהן של שתי הגרסאות נשמעות שונות לחלוטין, אך למעשה זו מנגינה אחת במודוסים שונים, ולכן בגרסה הראשונה יש לה צביון רוסי אותנטי, ואילו בשנייה היא נתפסת כמלודיה יהודית טיפוסית.

השינויים הדקים עוד יותר ש"מייחדים" את מנגינות השירים, שמקורם ככל הנראה בשירה הרוסית, טמונים באופן הביצוע הקולי: הוספת קישוטים אופייניים הנשזרים במרקם המלודי, ואפילו שימוש באינטונציות קוליות שייחודיות לשירה היהודית (מעין "מבטא יהודי מוזיקלי"). האמצעים העדינים הללו, שלא כולם ניתנים לרישום בתווים, עשויים לחולל שינוי כה משמעותי עד שהיסוד האתני המקורי יטושטש לגמרי.⁹⁷

כפי שעולה מן הדוגמאות שהוזכרו לעיל, מנגינותיהם של שירי הקבוצה הנבחנת שנשתמרו בגרסאות רבות ומגוונות נושאות צביון אתני לא אחיד: מנגינות השאלות מן הפולקלור הרוסי לצד מנגינות יהודיות מקוריות, וגם מנגינות "ניטרליות", שרק הביצוע מקנה להן זהות יהודית מוזיקלית. ניכר כי המנגינות הרוסיות הן המנגינות האותנטיות שנקלטו על ידי הקנטוניסטים בצבא, וכעבור זמן אומצו בקהילות החסידיות. המוצא הרוסי-צבאי של השירים בעלי המנגינות האלה הודגש, בדרך כלל, בזמן ביצוע חסידי המוני באמצעות חיקוי השירה של חיילים רוסים המלווה בשריקות מיוחדות. כל סוגי המנגינה ה"מיוחדים" יכולים להעיד על הכללה אורגנית של השירים הנבחרים ברפרטואר החסידי.

קורפוס השירים

מכלול המאפיינים של הפרמטרים הלשוניים, התמטיים, הפואטיים והמוזיקליים שנבחנו לעיל מאפשר להסיק אילו מן השירים הרב-לשוניים התגלגלו לרפרטואר החסידי דווקא מן המקורות הקנטוניסטיים, וכך לגבש את הקורפוס. חלק משירי הקורפוס יתאימו יותר לקריטריונים שהובחנו וחלק יתאימו להם פחות, בין השאר בהתאם למספר הגרסאות שנשתמרו. אחד השירים שמתאימים למרבית הקריטריונים הללו הוא השיר על סדר הבוקר – אותרו לו

95 זלמנוב, 1985, ניגון שכ, תיבות 1-6.

96 קיפניס, 1925, עמ' 158, תיבות 9-14.

97 נראה שהתופעה הזאת מנעה מברגובסקי להבחין בזרות של חלק ממנגינות השירים הרב-לשוניים, מכיוון שהוא רשם אותם מדוברי יידיש, בעלי מסורת מוזיקלית יהודית עממית, והביצוע שלהם העניק לשירים אופי יהודי. על ההתרשמות של ברגובסקי מן האופי היהודי של השירים הרב-לשוניים, ראו:

Береговский, 1930

פעמים רבות הם יוצרים קונטמינציות ביניהם או עם שירים חסידיים רב-לשוניים אחרים (אך לא עם שירי הקורפוס שהוזכרו לעיל). השיר השלישי שלעיתים משתלב איתם הוא שיר התחינה "Avrohomon'u, batshka nash" ("אברהמ'וניו, אבינו"), אך לרוב הוא מופיע בלעדיהם. לשיר זה הייתה תפוצה גיאוגרפית נרחבת ביותר, והוא תועד בגרסאות רבות (חלקן צוינו כחסידיות).¹⁰⁶ תוכן השיר, לשונו וסגנונו קרובים מאוד לשירים חסידיים אותנטיים, אך צינברג מנה אותו עם שירי הקנטוניסטים, והוא מוצג כך גם בנובלה בעלת יסודות דוקומנטריים שכתב סרגיי גריגוריב ("ברקוֹ-קנטוניסט").¹⁰⁷ נראה שיש להמשיך ולחקור שיר זה כדי לברר את מוצאו.

לכסוף כדאי להזכיר שיר חסידי מיוחד שייכתן שגם הוא קשור לקנטוניסטים: שירם של חסידי צ'רנוביל, "Otsa v domu pokinu, pokinu" ("את אבי בבית אעזוב, אעזוב"), המובא אצל קיפניס.¹⁰⁸ לשיר יש תוכן חסידי מובהק – נאמנותם של החסידים לרבי ורצונם העז לנסוע אליו בכל מחיר: "את אבי בבית אעזוב, אעזוב / ולצ'רנוביל אסע, אסע", והרפרן: "הנה טוב, הנה נפלא! / הי, / השירות שלנו, היהודי הצ'רנובילי, / ארחה-חה!". תכונה ייחודית מאפיינת את המבנה הפואטי של השיר: חילוף המילה הראשונה בכל בית לפי סדר האל"ף-בי"ת העברי על רקע תבנית מילולית קבועה. נראה אפוא שהמאפיינים התמטיים והפואטיים מצביעים על שיר חסידי אותנטי, אך כל שאר המאפיינים תואמים באופן מלא דווקא את שירי הקנטוניסטים: השפה הרוסית (בניגוד לשפת המקום האוקראינית) והסגנון הצבאי המובהק, המתבטא במוזיקה ובביטויים הרבים מלשונם של החיילים. בשל ה"היברידיות" הזאת, המשלבת במידה שווה תכונות חסידיות עם תכונות צבאיות, ונוכח היעדר גרסאות נוספות, אין כל אפשרות לקבוע אם מדובר בשיר קנטוניסטי שהוסב לשיר חסידי, או שזהו חיקוי הסגנון הצבאי שנבחר על ידי החסידים כמשל מוסווה המותח קו משווה בין מסירותם לרבי ובין מסירות החיילים למלך.

106 פרילוצקי, 1911, עמ' 50-52, מס' 37-40; באסטאָמסקי, 1923, עמ' 96, מס' 11; קיפניס, 1925, עמ' 131, 133; קאָטיליאַנסקי, 1944, עמ' 93; זלמנוב, 1985, ניגון רסב; Гинзбург и Марек, 1901, с. 15-16, № 15-16; Береговский, 1930, № 1-6; Бядуля, 2006, с. 402. אצל גינזבורג ומארק יש וריאנט נוסף). הדמויות שאליהן מופנית התחינה משתנות מגרסה לגרסה, ובהן אברהם, יצחק, יעקב, רחל, משה, אהרן, יוסף, דויד, שלמה ושמואל. גם הכינויים והתיאורים שלהם משתנים, לדוגמה: יכול להיות "Avram, bat'ka nash" ("אברהם, האב שלנו") ויכול להיות "Avrohomun'u, starushek ty nash" ("אברהמ'וניו, הזקן שלנו"), וכך גם דויד יכול לקבל את התואר "מלכנו" או את התואר "זמרנו".

107 Григорьев, 1930, с. 93. הנובלה יצאה לאור לראשונה בשנת 1927. המחבר טען שהכיר אישית את הקנטוניסט לשעבר בערל קלינגר, ששימש לו אב טיפוס לגיבור הראשי, ושכתב את סיפור חייו כפי ששמע מלשונו. עם זאת, גריגוריב השתמש בעוד כמה מקורות, ולא ברור מאיזה מהם נלקח השיר.

108 קיפניס, 1925, עמ' 151.

סיכום

שירי הקנטוניסטים היהודים יצרו גשר בין חיילי צבא ניקולאי ל"צבאות ה'" של החסידים. אפשר לשער כי תפיסות חסידיות כגון "בירור השפה" ו"גאולת הניגון" שימשו תשתית רעיונית לקליטת שירי הקנטוניסטים ברפרטואר החסידי, אך לא זו בלבד – גם יחס האדמו"רים כלפי הקנטוניסטים סייע לגלות עניין בשיריהם: האדמו"רים ראו בהתנהגות של המגויסים הצעירים מסירות נפש על קידוש השם וניצחון במלחמה רוחנית, ושיריהם העידו על עמידתם האיתנה בדת היהודית. הצביון הצבאי של השירים, שהתבטא בעיקר באוצר המילים ובמנגינות, משך את החסידים מכיוון שהתיישב היטב עם הדימוי האלגורי המקובל אצלם, הממשיל את השירות הצבאי לעבודת ה', או את היחסים בין חיילים למלך ליחסים בין חסידים לרבי.

על רקע היעדרו של מידע חיוני מהימן בדבר מקורות השירים, ועל סמך הניתוח התיאורטי שהובא לעיל, אפשר לגבש קורפוס שירים חסידיים שנוצרו בסביבה הקנטוניסטית. מכלול התכונות הייחודיות מאפשר לשרטט "דיוקן" של שיר קנטוניסטי טיפוסי, המזוהה על רקע שירים חסידיים רב-לשוניים אחרים, אפילו אם תכונותיהם נראות דומות.

ובכן, שיר קנטוניסטי "קלאסי" הוא שיר בשפה הרוסית עם תוספת של מעט מאוד (אם בכלל) ביטויים בידיש או בלשון הקודש. הטקסט הרוסי מנוסח בלשון עממית פשוטה, השונה מן השפה המודרנית, ויכולה לכלול גם מילים רוסיות ארכאיות. אופייני מאוד השימוש במילים ובביטויים מן הלקסיקון הצבאי. התוכן שייך לתחומי הדת היהודית, וברוך כלל מנוסח מתוך מגמה אפולוגטית: מלא בשבחי האמונה היהודית והצהרות נאמנות לבורא עולם, ומכיל ידע בסיסי במקרא ובמנהגים יהודיים. הצורות הפואטיות מתאפיינות בחזרות מרובות, שלעיתים מועתקות מאבות הטיפוס הרוסיים ולעיתים מאבות טיפוס יהודיים. התוכן מובא בצורה ישירה ("פשט"), ללא אלגוריות ("משל") שאופייניות לשירים חסידיים. הרובד המלודי של שיר קנטוניסטי טיפוסי מתאפיין בשאילה מן השירה הרוסית העממית, לרוב משירי חיילים, או מסוגנן כמותה.

אפשר להצביע על כמה תופעות המעידות על ההשתרשות העמוקה של קורפוס השירים הללו בסביבה החסידית, שגרמה לטרנספורמציות כאלה ואחרות בדיוקן ה"קלאסי": קיומם של וריאנטים לשוניים שונים, שהתנתקו מן המקורות הרוסיים ותורגמו לשפות סלאביות מקומיות; מנגינות יהודיות טיפוסיות, שבמקרים מסוימים החליפו את הגרסאות המקוריות כשהועברו לקרקע יהודית מסורתית; וגם קונטמינציות מרובות שנוצרו בינם לבין שירים חסידיים אחרים היא תופעה המעידה על הפיכת שירי הקנטוניסטים לחלק אינטגרלי בקורפוס השירים החסידיים.

מקורות

- אנ-סקי, 1925 ש' אנ-סקי, "וועגען דעם יודישען פאלקסליד", בתוך ש' אנ-סקי, געזאמעלטע שריפטען, כרך 15 (וילנה: פערלאג אנ-סקי, 1925), עמ' 169-191.
- אסף, 1997 דוד אסף, דרך המלכות: ר' ישראל מרוז'ין ומקומו בתולדות החסידות (ירושלים: מרכז זלמן שזר, 1997).
- באסטאמסקי, 1923 שלמה באסטאמסקי, ביים קוואל (וילנה: נייע יידישע פאלקסשול, 1923).
- בערעגאָווסקי ופֿעפֿער, 1938 משה בערעגאָווסקי ואיציק פֿעפֿער, יידישע פֿאלקס-לידער (קייב: אוקרמעלוכענאָצמינדפֿאַרלאַג, 1938).
- גליצנשטיין, 1993 אברהם ח' גליצנשטיין (עורך ומתרגם), צמח צדק: ספר השיחות (ניו יורק: אוצר החסידים, 1993).
- גנוז, 2007 יצחק גנוז, "לשנה הבאה בירושלים" בשירי הקנטוניסטים, ידע עם: במה לפולקלור יהודי, 32-33 (2007), עמ' 69-73.
- גנוז, 2013 נאמנה גנוז, "ר' מנחם יצחק קליונר: האיש והתקופה", ידע עם: במה לפולקלור יהודי, 38-39 (2013), עמ' 213-216.
- ווייסבלום, 2002 יהושע א' ווייסבלום (עורך), בית אבות (ברוקלין: מכון בית אבות, 2002).
- זלמנוב, 1985 שמואל זלמנוב (עורך), ספר הניגונים: תוי נגינה של ניגוני חסידי חב"ד, חלק א: I-II, מהד' ג (ברוקלין: ניחח, 1985).
- זלמנוב, 1985 שמואל זלמנוב (עורך), ספר הניגונים: תוי נגינה של ניגוני חסידי חב"ד, חלק ב: III (ברוקלין: ניחח, 1985).
- כהן, 1912 יהודה ל' כהן, יודישע פֿאלקסלידער מיט מעלאָדיען, כרך 2 (ניו יורק: די אינטערנאַציאָנאַלע ביבליאָטעקע, 1912).
- כהנא, 1922 אברהם כהנא, ספר החסידות: מן ר' ישראל בעש"ט עד ר' נחמן מבראסלב עם ציורים ופקסימילי, מהד' ב (ורשה: Di Welt, 1922).

- ליפשיץ, 1924 יעקב ה' ליפשיץ, זכרון יעקב (קובנה: נטע הלוי ליפשיץ, 1924).
- מזור, 2002 יעקב מזור, "כוחו של הניגון בהגות החסידית ותפקידו בהווי הדתי והחברתי", יובל: קובץ מחקרים של המרכז לחקר המוסיקה היהודית, ז (2002), עמ' כג-נג.
- מיכלזאהן, 1964 אברהם מיכלזאהן, אהל נפתלי (ניו יורק: גראסמאן פאבלישינג הויז, 1964).
- סטוצ'בסקי, 1959 יהויכין סטוצ'בסקי, הכליזמרים: תולדותיהם, אורח-חייהם ויצירותיהם (ירושלים: מוסד ביאליק, 1959).
- סקודיצקי, 1936 זלמן סקודיצקי, פֶּאָלקלאָר-לידער: נייע מאַטעריאַלן-זאַמלונג, כרך 2 (מוסקבה: עמעס, 1936).
- פרילוזקי, 1911 נח פרילוזקי, יידישע פֶּאָלקסלידער, כרך 1 (ורשה: ביכער פאר אלע, 1911).
- צונזער, 1905 אליקום צונזער, צונזער'ס ביאגראפיע: געשריעבען פון איהם אליין (ניו יורק: צונזער יובילעאום קאמיטע, 1905).
- קאַטיליאַנסקי, 1944 חיים קאַטיליאַנסקי, פֶּאָלקס-געזאַנגען (לוס אנג'לס: חיים קאַטיליאַנסקי בוך-קאמיטעט, 1944).
- קיפניס, 1918 מנחם קיפניס, 60 פֶּאָלקס-לידער (ורשה: א' גיטלין 1918).
- קיפניס, 1925 מנחם קיפניס, 80 פֶּאָלקס-לידער (ורשה: א' גיטלין, 1925).
- קלוזנר, 1939 יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ג (ירושלים: חברה להוצאה לאור על ידי האוניברסיטה העברית, 1939).
- קלפהולץ, 1969 ישראל י' קלפהולץ, כל סיפורי בעל שם טוב, כרך ב (בני ברק: מישור, 1969).
- שיף, 2000 בצלאל שיף, צמאה לך נפשי: *Песни, которые мы пели* (ירושלים: הוצאה עצמית, 2000).
- שמולביץ', 2017 חוהה שמולביץ', שירים מקרוניים בפולקלור היידיש: מאפיינים, מקורות ומקבילות (עבודת מוסמך, אוניברסיטת אריאל בשומרון, 2017).

- Ан-ский, 1909 С. Ан-ский, "О еврейской народной песне", *Еврейская старина*, 3 (1909), сс. 56–70.
- Береговський, 1930 Мусяй Береговський, "Чужомовні й різномовні пісні в євреїв України, Білорусії й Польщі (вкл. нот. прилож. № 1–36, с. 1–24)", *Етнографічний вісник*, 9 (1930), сс. 35–51.
- Бядуля, 2006 Змітрок Бядуля, "Жыды на Беларусі", в сб. З.Бядуля, *Выбраныя творы* (Мінск: Кнігазбор, 2006), сс. 399–409.
- Вессель и Альбрехт, 1886 Николай Вессель и Евгений Альбрехт, *Сборник солдатских, казацких и матросских песен*, 2-е изд. (СПб: Юргенсон, 1886).
- Гинзбург и Марек, 1901 Саул Гинзбург и Песах Марек, *Еврейские народные песни в России* (СПб: Восход, 1901).
- Григорьев, 1930 Сергей Григорьев, *Берко-кантионист*, 4-е изд. (Москва–енинград: Государственное издательство, 1930).
- Кретчмер, 1888 Михаил Кретчмер, "Воспоминания", *Исторический вестник*, XXXI, 3 (1888), сс. 631–653.
- Лебедев, 1907 Василий Лебедев, "Учебные воспоминания", *Русская старина*, 130, VI (1907), сс. 626–637.
- Лопатин, 1885 Николай Лопатин, *Полный народный песенник* (Москва: Издание Комитета грамотности Императорского Московского Общества Сельского Хозяйства, 1885).
- Лопатин и Прокунин, 1956 Николай Лопатин и Василий Прокунин, *Русские народные лирические песни* (Москва: Государственное музыкальное издательство, 1956).

- Меримзон, 1913 Меир Меримзон, "Рассказ старого солдата", *Еврейская старина* (1912), сс. 290–301, 406–422; (1913), сс. 86–95, 221–232.
- Никитин, 1872 Валентин Никитин, *Многострадальные: Очерки быта кантонистов* (СПб.: Издание Колесова и Михина, 1872).
- Ох, да ты зимушка-зима, б.г. Ох, да ты зимушка-зима, *A-pesni*, <https://a-pesni.work/armejskie-i-voennye/ox-da-ty-zimushka-zima.html>
- Пантофель, 1975 Абрам Пантофель, *Жизнь кантониста* (Б. м.: [самиздат], машинопись, 1975).
- Пухова, 2006 Татьяна Пухова, *Сказки и песни Черноземного края России. Материалы фольклорной экспедиции 1936 года, записанные в Воронежской и Курской областях* (Воронеж: Центр духовного возрождения Черноземного края, 2006), http://folk.phil.vsu.ru/publ/sborniki/tales_songs/11.pdf #9
- Тенишев, 1908 Вячеслав Тенишев, *Административное положение русского крестьянина* (СПб: Типография Суворина, 1908).
- Хаздан, 2017 Евгения Хаздан, "'Темные аллеи': об одной из функций иноязычных вставок в еврейской песне", в сб. *Труды по еврейской истории и культуре: Материалы XXIII Международной ежегодной конференции по иудаике*, вып. 54 (Москва: Центр научных работников и преподавателей иудаики в ВУЗах "Сэфер" и Институт славяноведения РАН, 2017), сс. 431–450.
- Цинберг, 1912 Сергей Цинберг, "Песни народные [на жаргоне]", в кн. *Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе*

- и его культуре в прошлом и настоящем*, т. 13 (СПб.: Об-во для науч. евр. изд. и изд-во Брокгауз–Ефрон, 1912), стб. 144–150.
- Чернин, 2001 Велвл Чернин, "К проблеме славянских глосс в художественной литературе на идише", *Вестник Еврейского Университета в Москве*, 24 (2001), сс.145–162.
- Avenary, 1964 Hanoch Avenary, "The Hasidic Nigun: Ethos and Melos of a Folk Liturgy", *Journal of the International Folk Music Council*, 16 (1964), pp. 60–63.
- Domnitch, 2003 Larry Domnitch, *The Cantonists: The Jewish Children's Army of the Tsar* (Jerusalem: Devora Publishing Company, 2003).
- Idelsohn, 1929 Abraham Z. Idelsohn, *Jewish Music in Its Historical Development* (New York: Henry Holt, 1929).
- Jacobs, 1987 Louis Jacobs, "The Uplifting of Sparks in Later Jewish Mysticism", in Arthur Green (ed.), *Jewish Spirituality from the Sixteenth-Century Revival to the Present* (New York: Crossroad, 1987), pp. 99–126.
- Kaufmann, 1920 Fritz M. Kaufmann, *Die schönsten Lieder der Ostjuden* (Berlin: Jüdischer Verlag, 1920).
- Koskoff, 2001 Ellen Koskoff, *Music in Lubavitcher Life* (Urbana: University of Illinois Press, 2001).
- Mayse, 2019 Ariel E. Mayse, "Expanding the Boundaries of the Holy: Hasidic Devotion, Sacred Speech, and Early Modern Jewish Thought", *Jewish Social Studies*, 25, 1 (2019), pp. 45–101.

Petrovsky-Shtern, 2009 Yohanan Petrovsky-Shtern, *Jews in the Russian Army, 1927–1917: Drafted into Modernity* (New York: Cambridge University Press, 2009).

מקורות להאזנה

ישעיה גיסר (זמר), "שיר תחינה: Avromuniu, Avromuniu", גיסר, 2020א
 לשון הבית, הקלטת סקר, המקליטה: חוה שמולביץ' (אוניברסיטת
 חיפה, 2020), <https://www.lashon.org/1/node/4010>

ישעיה גיסר (זמר), "שיר על האבות: Avrom sivyv", גיסר, 2020ב
 לשון הבית, הקלטת סקר, המקליטה: חוה שמולביץ' (אוניברסיטת
 חיפה, 2020), <https://www.lashon.org/1/node/4011>

ישעיה גיסר (זמר), "שיר קנטוניסטי על סדר הבוקר: Oy", גיסר, 2020ג
 oy, khorosho, לשון הבית, הקלטת סקר, המקליטה: חוה
 שמולביץ' (אוניברסיטת חיפה, 2020), <https://www.lashon.org/1/node/4007>

Burstein, 1926 Peisachke Burstein (singer), ירושלים סלאווי גאָראָד
 [vinyl record] (New York: Columbia 8110 F [106420],
 1926).

Epsilonusa, 2007 "Yerushalaem Slavniy Gorod" [Video], Epsilonusa,
 November 11, 2007, <https://www.youtube.com/watch?v=LEAuwIxsolU>

Galaster, 1997 Berl Galaster (singer), "Ekh, khorosha sluzhba nasha yevreyskaya", in *Treasure of Jewish Culture in Ukraine: Reproduced from Phono Cylinders Recorded in 1912–1945* [CD], Vol. 1 (Kiev: Institute for Information Recording, Vernadsky National Library of Ukraine, 1997), Track No. 16.

- Halberstam, 1963 Laizer Halberstam (singer), "Brawo, Brawo", in *Songs of the Bobover Chassidim* [vinyl record], Vol. 2, Side 2 (New York: Collectors Guild, 1963, CGL 636), Track No. 7.
- Lubavicsi Rebbe, 2012 "A Lubavicsi Rebbe: 'Ech Ti Zimlak'" [Video], A Lubavicsi Rebbe, July 12, 2012, <https://www.youtube.com/watch?v=4vXMHQTdqTw>
- Medoff, 1922 David Medoff (tenor), *Soldatskaja piesnia* [vinyl record] (NY: Columbia, 1922, #E7688 [88638]), [Soldier Song \(Солдатская песня\), soldiers' song \(russian-records.com\)](http://soldiers-song.com)
- Moshiachru, 2012 Moshiachru, *Ребе запевае песню: "Нет, нет никого..."* (1986), January 16, 2012, [Ребе запевае песню: «Нет, нет никого...» \(1986\) - YouTube](https://www.youtube.com/watch?v=4vXMHQTdqTw)
- Миронов, б.г Миронов И. (дирижер), *Вдоль да по рѣчкѣ* [vinyl record]. В исп. хора. (Pathé Record, 41676 GR [27995], б.г.), [\[Archives de la Parole\]](http://archives.de.la.parole.fr), [Vdol da po rečke; Pri dolinuške kalinuška stoit / Hor I. I. Mironova, chœur / Gallica \(bnf.fr\)](http://vdo1.da.po.recke.pri.dolinuške.kalinuška.stoit/)

על המחברת

חוה וניקוב (שמולביץ-אייזנשטיין) היא חוקרת ואוצרת של שירי הפולקלור היהודי. בעלת תואר מוסמך מן המחלקה למורשת ישראל באוניברסיטת אריאל (2017) - בעבודת המוסמך שלה עסקה בשירים המקורניים בפולקלור היידיש. בשנים האחרונות הציגה את מחקרה בארץ ובחוץ לארץ בכמה נושאים: שירה בשפות היהודיות, גישות לסיווג שירי עם, העולם התחתון היהודי בראי השירה העממית ביידיש, פתרונות לרישום גרפי של ביצועים מוזיקליים במסורות שבעל פה, ועוד. כיום היא מלגאית הנשיא לדוקטורנטים מצטיינים באוניברסיטת בר-אילן, וכותבת עבודת דוקטור בקתדרה לחקר תרבות היידיש והחסידות שבמחלקה לספרות עם ישראל באוניברסיטה.